

[illegible]

נתן זך

שיר No טיפוס י

אמר החכם לי טאי פה
ויש הגורסים לי טאי פה:

מי שלא אמר מימיו לא
לרוצח, שקרו וטמא
לא רק שלא כתב שיר נו נאה
כי אם לא למד דבר מלי טאי פה.

כי אולי אין לנו די זמן לעקר הר
ואולי לא באנו לקאן לעקר הרים
אבל יש לנו מעט זמן לכתב שירים
על הזכות הגדולה להיות פה
על הזכות הגדולה לומר לא
שבצעדיה אין שיר נו
ובצעדיה אין לי טאי פה
ויש הגורסים לי טאי פה

הזכות הגדולה לומר לא

מאיוני 1989

22 שנה לכיבוש, 18 חודש לאינתיפאדה

יש גבול

ת.ד. 6953 ירושלים 91068, טל. 02-436071
ת.ד. 4172 תל-אביב 61041, טל. 03-5131472

פתח־דבר

חוברת זו רואה אור במלאת 22 שנה לכיבוש, לאחר כשמונה־עשר חודשים של אינתיפאדה. את ההרוגים בשטחים מונים כבר מזמן במאות, ואת הפצועים באלפים. שר הביטחון, יצחק רבין – באטימות המעוררת אסוציאציות קשות – ממשיך להורות על הכבדת היד, ועימה הגברת ההפקרות: היום כל סמל רשאי לירות בתגובה על יידוי אבנים, מחר כל חייל יוכל.

ובינתיים גוברת המצוקה – מצוקתם של הנפגעים, אבל גם של הפוגעים. לאלה שבצד הפלסטיני אין מה להפסיד, ולכן ילדי האינתיפאדה ימשיכו כנראה לזרוק אבנים. אבל אלה שבצד הישראלי עלולים להפסיד הרבה – וקודם כל קרעים גדולים בנשמתם.

עד לסגירתה של חוברת זו ישבו בכלא כ־80 אנשים על סירובם לשרת בשטחים, וקרוב לאלף איש חתמו על עצומת "יש גבול". אכן, גם זו היא תוצאה הכרחית של הדיכוי המתעצם – יותר ויותר אנשים מסרבים לקחת בו חלק. קורא יקר, "יש גבול" אינה קוראת לך – ולא תקרא לך – לסרב לשרת בשטחים או לסרב לבצע פעילות חיילית אחרת כלשהי. "יש גבול" קוראת לך לקרוא – ולחשוב. כל מי שמקבל על עצמו את הכלל שיש פעולות מסוימות שבשום תנאי לא יהיה מוכן לעשותן מנימוקים מוסריים – מקבל למעשה את העיקרון ש"יש גבול". היכן עובר הגבול המוסרי שלו – זאת יחליט כל אדם על־פי דרכו ועל־פי השקפתו. ואיש באמונתו – ובגבולו – יחיה.

מולי מלצר

משה נגבי אזהרה

דווקא כמתנגד מושבע לסרבנות השירות, דווקא כמי שמטיף לשוללי הכיבוש לציית לחוק ולכללי המשחק הדמוקרטי ולשרת שירות מילואים בגדה וברצועה, אני חש חובה מוסרית לפתוח באזהרה נוקבת לחיילים בשטחים: בדקו – לטובתכם – בשבע עיניים את ההוראות הניתנות לכם – בכתב או בעל־פה, במפורש או במרומז – במסגרת "המדיניות החדשה לדיכוי מיידי האבנים".

מן הדיווחים בתקשורת השבוע מתקבל הרושם שכמה מן ההוראות האלה מדיפות ריח של פקודה בלתי־חוקית בעליל. הנורה האדומה התחילה להבהב לנגד עיני כאשר שמעתי את שר הביטחון מספר לפעילי הבונדס, שכיום יורים כדורי פלסטיק בילדים מיידי אבנים, גם לאחר שהשליכו את האבן מידם וגם בעת מנוסתם. הנורה נדלקה במלוא עוצמתה למשמע עדותו של יותם, צנחן המילואים מטבריה, אשר סיפר לראש הממשלה בשכם, שהוא וחבריו נאלצים להכות בברוטאליות אזרחים חפים מפשע רק כדי להטיל עליהם מורא ופחד. הפעלת אלימות לשם הפחדה היא מעשה בלתי־חוקי בעליל. גם אם הדבר נעשה מכוח מדיניות או הנחיות המונחתות (או נרמזות) מלמעלה, עלול החייל למצוא עצמו מאחורי סורג ובריה, וכבר היו דברים מעולם (גם בתקופת האינתיפאדה).

תזכורת קצרה, אך חיונית: על־פי הדין הצבאי, מותר לחייל להפעיל אלימות ולפגוע בגופם של אזרחים רק כאשר הדבר חיוני לשם התגוננות, פיזור מתפרעים או מעצרם. אבל גם במקרים האלה מותר להפעיל רק כוח סביר – כלומר, מותר לירות או להכות רק במידה הנחוצה לשם התגוננות, פיזור ומעצר. אסור להפעיל כוח על־מנת להעניש או להפחיד. הדברים נאמרו בצורה מפורשת מפי ד"ר מרדכי קרמיניצר, שעמד בעבר בראש התביעה בצה"ל: "אלימות כדי להרתיע, כדי שאחרים יידעו שזה מסוכן, זה בוודאי דבר שהוא בלתי־חוקי בעליל. אלימות כענישה היא בלתי־חוקית בעליל, והמשמעות של פקודה בלתי־חוקית בעליל היא שלא רק שהחייל איננו חייב לבצע את הפקודה, אלא שיש עליו חובה שלא לבצעה וביצוע הפקודה יהווה עבירה הן מצד החייל והן מצד מי שנתן את הפקודה".

עדיף היה, כמובן, שלא החיילים בשטח – אלה אשר הגיעו לשם, לעיתים, בניגוד לצו מצפונם, רק מתוך הכבוד לחוק – יצטרכו להכריע בעצמם, בלחץ האירועים הקשים, אם הוראה מסוימת הניתנת להם היא בלתי־חוקית בעליל. עדיף היה שהיועץ המשפטי יפיץ הנחיות מפורשות ומפורטות באשר למותר ולאסור לחיילים במהלך הטיפול במיידי האבנים. אלא שהיועץ המשפטי מתחשח לחובתו המוסרית כלפי החיילים וממלא את פיו מים. במקרה הטוב, הוא מסתפק בבדיקת ההוראות והנהלים שנכתבים במטכ"ל, אשר – כפי שניתן ללמוד מדברי הצנחנים בשכם – הקשר בינם לבין המתרחש בשטח הוא לעיתים רופף למדי.

שתיקתו המחפירה של היועץ חריש מותירה אתכם, החיילים, בודדים במערכה. אם לא תשכילו – בעזרת המצפון והשכל הישר – להימנע בעצמכם

מביצוע הנחיות בלתי־חוקיות בעליל, עלול גורלכם להיות כגורלם של ארבעת נאשמי גבעתי. אתם – ולא אדריכלי "מדיניות היד הקשה" – תידרשו לשלם את מלוא מחירה המשפטי.

י'חדשות/ 20.1.89

מה הם אומרים על "יש גבול"?

ויקטור שם־טוב

אינני חבר בתנועת "יש גבול" ואינני קורא לחיילים הן בצבא הסדיר והן במילואים לסרב לקיים פקודות חוקיות. אך באתי היום כדי לתת ביטוי להתנגדות שלי, להתקוממות שלי נגד הניסיון שנעשה באחרונה, ניסיון שלצערי הרב מי שנושא את התפקיד הרם של היועץ המשפטי לממשלה נתן לו יד – להציג את חברי "יש גבול", וביניהם קצינים וחיילים שלחמו במלחמות ושאינן צורך אפילו להגן עליהם כפטריוטים ישראליים, להציג אותם כאויבי העם, כאויבי המדינה, ככת מחתרית החותרת "נגד בטחון המדינה".

ההיסטוריה מלאה מקרים של אנשי מצפון שבאומץ לב קבעו לעצמם קווים אדומים שהביאו אותם לסרבנות מצפונית תוך נכונות לשלם מחיר. ההיסטוריה התייחסה בכבוד לאנשים אלה. אתן דוגמה אחת: צרפת בזמן המלחמה המזוהמת באלג'יריה. נמצאו 121 אזרחים צרפתים, וביניהם אנשי צבא, קצינים בדרגות גבוהות בצבא הצרפתי, שקראו לנוער הצרפתי לא לשרת באלג'יריה. רבים גינו אותם. גם בתקשורת הצרפתית, גם בפרלמנט הצרפתי, גם בממשלת צרפת. במבט לאחור, היום מגדירים בצרפת את מכתב ה־121 כהתחלת הסוף של המלחמה הצרפתית המזוהמת באלג'יריה, שאדם אמיץ כמו דה־גול שם לה קץ.

אין הקבלות היסטוריות מכאניות אבל יש לקחים היסטוריים. באחד הנאומים האחרונים שלי בכנסת, עם פרוץ האינתיפאדה, הגדרתי את ההתקוממות כהתחלת הסוף של שלטון הכיבוש הצבאי הישראלי על מיליון ורבע ערבים. עם פרוץ האינתיפאדה התחלנו את הספירה לאחור. אני לא יודע כמה זמן זה עוד ייקח. יכול לקחת עוד שנה או יותר – אינני יודע בדיוק – אך כמה שיותר נשב שם, נשלם מחיר כבד יותר. רק מי שמתעלם מהמשמעות המוסרית החמורה של שלטון הכיבוש יכול להגדיר את הסרבנים מטעמי מצפון כאויבי העם. מי שאומר שהמשך שלטון הכיבוש משרת את בטחון ישראל איננו יודע מה הוא סח. המשך שלטון הכיבוש מסכן את בטחון ישראל. אני אומר את זה כפטריוט ישראלי.

לכן, אני מפנה את הקריאה המצפונית שאותם חברי תנועת "יש גבול" שנמצאים בבתי־הכלא הצבאיים הם ביטוי לצורך הדחוף לפתוח בתהליך מדיני ולשים סוף לכיבוש ולסגת.

(מתוך דברים במסיבת עיתונאים מטעם "יש גבול",
ירושלים, 13.7.88)

יצחק לאור

זכרון שלושה מתים

את עודד מירושלים, שהיה אתי בצבא ונהרג בקרב בבקעה, ערב ראש השנה תשכ"ח או תשכ"ט, אני זוכר פחות ופחות, שלא מן התצלום, אותו אני שומר מפחד שאשכח ואת מראה אביו המתפח גלים גלים ליד הקבר כל שנה באזכרה עד שהפסקנו לבוא שלא אשכח וכן את דניאל מהמושב שנהרג בצבא ב-82', בן דודתה היפה כמו מלאך, אני מכיר מן התצלום ליד הטלוויזיה אצל אמו ואצל סבתא שלך ואצל כל הדודים בבית שמש, ואני מכיר אותו ממשכול אמו שלא נח כל כך הרבה שנים וגם את לינה משכם, שנהרגה ב-1976, במנוסתה מפני החילים ליד דלת הבית נורתה, אני זוכר, למרות שלא הייתי שם ולא ראיתי ואינני מכיר את המקום, ואת הוריה או שכניה ואת דרך קינתם איני מכיר, אבל רשמתי אז את הפרטים, שלא תמות בי השגתם של המתים, שלא תמות בי השגתם של החיים וכל הזוכר נפש אחת מחוצה לו, זוכר חיים

זכרון שלושה מתים (2)

כשעוד סגל נהרג היה שר התעשייה אלוף פקוד הדרום ושר הבטחון היה שגריר בארצות הברית ושר המשטרה היה רמטכ"ל וכשדניאל נהרג היה שר התעשייה, שהיה אלוף הפקוד, כשסגל נהרג, שר הבטחון וראש הממשלה היה שר החוץ ושר החוץ היה שגריר בארה"ב ושר הבטחון היה חבר בועדת חוץ ובטחון וכשלינה חסן נבולסי נהרגה היה שר הבטחון, שהיה לפני כן שגריר, ראש הממשלה ושר האוצר היה שר הבטחון ושר התעשייה שאחר כך היה שר הבטחון היה חבר בועדת חוץ ובטחון יחד עם שר החוץ דהיום

כמה שאלות ל"יש גבול"

מהי "יש גבול"?

"יש גבול" הוקמה בתחילת מלחמת לבנון על-ידי קבוצת חיילי מילואים, אשר יזמו עצומה הפונה אל ראש הממשלה ואל שר הביטחון בבקשה לאפשר להם למלא את חובת שירותם הצבאי בתחומי מדינת ישראל ולא על אדמת לבנון. חלק מאנשי "יש גבול" הסתפקו בחתימה על בקשה זו. אחרים, שנקראו לשירות בלבנון, תרגמו את חתימתם על העצומה לסירוב ממשי. רבים מהם נשפטו על כך ונחבשו בכלא צבאי לתקופות מאסר שונות. עם תום המלחמה ונסיגתו החלקית של צה"ל מלבנון החליטו רבים מאנשי "יש גבול" להמשיך בפעילותם ולהפנותה נגד תהליך הדיכוי והכיבוש בשטחים והשלכותיו על דמותנו כבני-אדם ועל החברה הישראלית.

לשם כך נוסחה עצומה חדשה בזה הלשון:

יש גבול לדיכוי!

העם הפלסטיני מתקומם נגד הכיבוש הישראלי בשטחים. יותר מעשרים שנות כיבוש ודיכוי לא בלמו את המאבק הפלסטיני לשחרור לאומי. ההתקוממות בשטחים, ודיכוי הברוטלי בידי כוחות צה"ל, מוכיחים בעליל את המחיר הנורא של המשך מצב הכיבוש והעדרו של פתרון מדיני. אנו, חיילי מילואים בצה"ל, מודיעים כי לא נוכל יותר לשאת בנטל השותפות והאחריות להידרדרות מוסרית ופוליטית זו. אנו מכריזים בזה כי נסרב לקחת חלק בדיכוי ההתקוממות והמרי בשטחים הכבושים.

"יש גבול", הכוללת את אנשי המילואים שחתמו על העצומה, וכן גברים ונשים התומכים ברעיונותיה, אינה תנועת סרבנים התובעת מחבריה לסרב לשרת בשטחים הכבושים. ישנם בתוכנו כאלה המסתפקים בבקשה לאפשר להם למלא את חובתם הצבאית מבלי להפר את צו מצפונם. יש בינינו גם כאלה המסרבים לקחת חלק בפעולות ספציפיות של דיכוי ונישול. מבחינתנו, גם אלה הם אנשי "יש גבול": הם קבעו לעצמם גבול מוסרי שאותו לא יהיו מוכנים לעבור.

אך ישנם אחרים המסרבים לעבור במסגרת שירותם הצבאי את גבולות הקו הירוק. "יש גבול" רואה לעצמה חובה וגם זכות להעניק להם גיבוי מוסרי – כמו גם לכל אלה המוכנים לסרב לפקודות העומדות בניגוד חמור לצו מצפונם והנכונים לעמוד בשל כך למשפט צבאי.

אם כן, האם אנשי "יש גבול" הם פאציפיסטים?

בשום אופן לא. "יש גבול" רואה בשירות הצבאי חובה אזרחית מובנת מאליה במדינת ישראל הרוצה להגן על קיומה ועל ריבונותה. רבים מאנשי "יש גבול" שירתו ומשרתים ביחידות קרביות והשתתפו במלחמות ישראל. "יש גבול" דוחה

בחריפות את מגמת ההשתמטות משירות צבאי בצה"ל. אדרבה, אנשי "יש גבול" עומדים על זכותם וחובתם להמשיך לשרת בצה"ל ולתרום את תרומתם להגנת המדינה.

הסירוב לשרת בשטחים הינו סירוב סלקטיבי: הוא מבטא אי-נכונות של החייל ליטול חלק במעשים העומדים בסתירה לצו מצפוניו. כל אנשי "יש גבול" שנשפטו עד היום על סירוב, ביקשו עם גיוסם לאפשר להם לשרת באופן שלא יסתור את תחושתם המוסרית ואמונותיהם הבסיסיות.

האם אנשי "יש גבול" המסרבים ליטול חלק בתהליך הדיכוי והכיבוש בשטחים אינם פוגעים ביסודותיה של הדמוקראטיה במדינת ישראל?

השאלה בניסוחה זה מבטאת תפיסה מצמצמת של מושג הדמוקראטיה. העיקרון של שלטון הרוב הוא רק אחד מיסודותיה של חברה דמוקראטית מתוקנת; יסודות אחרים הם השמירה על חירויות האדם ועל זכויות האזרח, ובמסגרתן זכותו של האדם לא ליטול חלק במעשים הנחשבים בעיניו לנתעבים. למשל, יש לשער שיהודים מאמינים רבים יסרבו לציית להחלטת רוב "דמוקראטי" שיחליט מסיבה כלשהי לאסור עליהם חבישת כיפה, או ינסה לכפות עליהם עבודה בשבתות בניגוד לאמונתם. יסרבו – ובדין יסרבו.

זאת ועוד: שלטון הכיבוש המתמשך בשטחים מקיים מזה 20 שנה מצב שבו כללי המשחק הדמוקראטיים חלים רק בצד אחד של הקו הירוק, ואילו בצד השני חיים מיליון וחצי בני-אדם ללא זכויות אלמנטאריות. חריפות המצב הומחשה בשנה האחרונה עם האנתיפאדה וצעדי הדיכוי הישראליים נגדה: מעצרים מינהליים המוניים, פיצוץ בתים, גירושים, ענישה קולקטיבית, הטלת עוצר על מאות אלפי אנשים, וכן ענישה ללא משפט (מדיניות האלות וכדורי הפלסטיק), ומעל לכל – מאות הרוגים ואלפי פצועים.

מציאות הכיבוש מצמיחה מעצם טבעה גידולי פרא, המאיימים להחריב את הדמוקראטיה הישראלית: הגזענות המוצהרת של כהנא ושות' והמוצהרת-למחצה של חסידי הטראנספר, התארגנותם הצבאית של המתנחלים, התעצמותו של השב"כ וערעור הביקורת המשפטית על מעשיו, וכן התערערות שלטון החוק בישראל, הפותחת פתח לשימוש פרוץ בתקנות ההגנה לשעת חירום. במצב זה, האם נטילת חלק בכיבוש אינה פוגעת בדמוקראטיה יותר מאשר הסירוב להשתתף בו?

מה ההבדל ביניכם לבין אנשי הימין אשר הפרו חוק בסרבתם להישמע להוראות הממשלה (התנחלות בלתי חוקית, פינוי ימית, אירגון הטרור היהודי ועוד)?

ההבדל בין אנשי "יש גבול" לבין אנשי "גוש אמונים" והחוגים המקורבים אליהם הוא הבדל ערכי ומוסרי ממדרגה ראשונה. תהום עמוקה פעורה בין הפרות החוק

של אנשי הימין, שהן לעיתים קרובות בעלות אופי אלים ורצחני, לבין סירוב פקודה של איש "יש גבול", המתנגד באורח פאסיבי להשתתף במעשה שהוא בלתי מוסרי מיסודו, ומכיוון שחשוב לו לשמור על כללי המשחק הדמוקראטיים, הוא גם מוכן לשאת בעונש הנפסק לו בשל סירובו.

האם מעשיכם אינם מעניקים ל"גוש אמונים" ודומיו הכשר לאי-ציות בעתיד?

שאלה זו מבטאת תמימות רבה והתעלמות מן המציאות. הפרה בוטה של החוק, כולל הקמת התנחלויות בלתי חוקיות, שימוש פלילי בנשק, הפעלת כוח מאסיבי נגד חיילי צה"ל, הקמת מחתרת וניהול מערכה ציבורית לטיהור הפושעים ושחרורם לאחר שכבר נידונו למאסר – כל אלה היוו לחם חוק של חוגי הימין שנים לפני ש"יש גבול" באה לעולם וללא כל צורך בקבלת לגיטימציה ממנה. ואגב, איש מאנשי "גוש אמונים" לא השתמש אי-פעם בנימוק זה כדי להצדיק את הפרות החוק האלימות שלו.

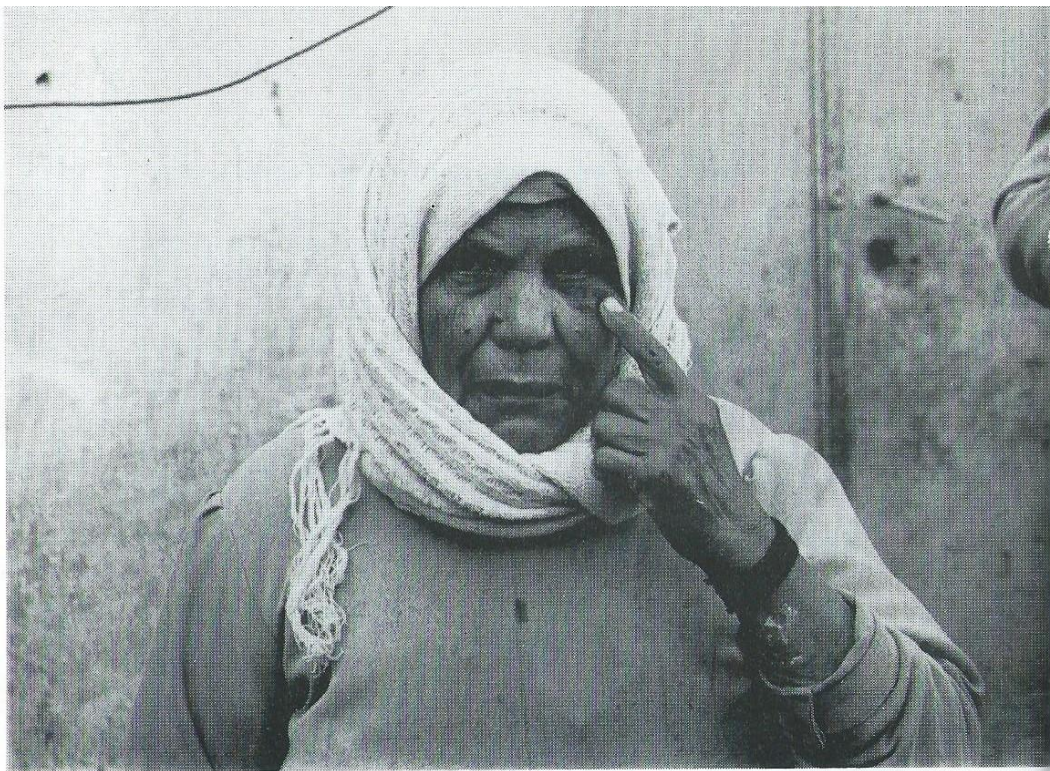
האם מעשי הסירוב אינם עלולים להחליש את צה"ל או אף לפורר אותו?

טענה זו אין לה על מה לסמוך. בכל ההיסטוריה המודרנית העשירה של סרבנות סלקטיבית, אין אף דוגמה לפגיעה ממשית בכוחו של הצבא. הסירוב של חיילים צרפתיים לשרת באלג'יריה ושל חיילים אמריקאיים לשרת בווייטנאם הן שתי דוגמאות מוכרות היטב. בשני המקרים תרם הסירוב תרומה ייחודית ללחץ הציבורי הרחב והמגוון לסיימן של מלחמות בלתי צודקות ועקובות מדם. עם תום המלחמות המשיכו הצבאות לתפקד ביעילות כמימים ימימה. להיפך: העובדות של הניסיון ההיסטורי המוכר יכולות ללמדנו כי לסירוב סלקטיבי היתה השפעה חיובית במצבי משבר לאומיים שכללו הסתבכות בהרפתקאות צבאיות ובכיבושים חסרי שחר. אף צבא לא נהרס עקב הסירוב, והמישטרים הדמוקראטיים רק יצאו מחוזקים מן המשבר.

מהי משמעותו הציבורית של הסירוב?

הסירוב הינו צורה חדשה של מעורבות חברתית ונטילת אחריות אישית, והוא מהווה מחסום מפני החלשה מהותית והרת-אסון של חוסנם המוסרי והאנושי של מדינת ישראל וצבא ההגנה לישראל. במצב הקיים, הסתרתו של אדם מאחורי "חובת הציות לכל חוק ופקודה" עלולה לתת הכשר כללי למעשי נבלה חמורים. צבא שחייליו אינם מציינים לפקודות באורח אוטומאטי, ומוכנים גם לשלם עבור עמדותיהם בישיבה בבית-הכלא, הוא צבא בעל רגישות מוסרית גבוהה. צה"ל שהפך לצבא כיבוש, על כל הסממנים השליליים המתלווים לכך, חייב לעבור מהפכה ערכית יסודית אשר תחזיר אותו לייעודו המקורי – צבא ההגנה לישראל.

במשך שנים שיננו באוזנינו כי הזדהותם האישית של חיילי צה"ל עם המשימות המוטלות על הצבא הוא נשקנו הסודי והמרכיב המרכזי בתפיסת

אינת'פאדה, 1988

אינת'פאדה, 1988

הביטחון הלאומי של מדינת ישראל. השבר המוסרי-פוליטי שיצר הכיבוש המתמשך בשטחים לא פסח גם על צה"ל. הירידה הניכרת במידת ההזדהות של החייל פוגעת בחשיבה, ביוזמה ובאומץ הלב של הפרט, החינויים להתנהגותו בשדה הקרב. את האחריות לפגיעה הקשה באיכותו של צה"ל יש לתלות בממשלת ישראל, שלא השכילה להבין כי יהיו כאלה אשר יתקשו מאוד, ולעיתים גם יסרכו, לציית באופן עיוור לפקודות שמטרתן לשרת מדיניות המנוגדת לאמונותיהם היסודיות ביותר.

מה הם אומרים על "יש גבול"?

שולמית אלוני

שלטון החוק הפך למיתוס שמחפה על עיוותים מסוימים. בנינו מיתוס שכל מה שחוקי זה בסדר. אבל יש חוקים בלתי-חוקיים על-פי קנה המידה של החוק האוניברסלי, שנקרא החוק הראוי: גם הקולונלים בארגנטינה שלטו על-פי חוק. אני מציינת דווקא אותם כי רבין נסע לבקר אותם. גם אצל חומייני יש חוקים. אילו החוקים הנהוגים בשטחים לא היו שלנו, היינו מצדיקים את הסירוב לציית להם, היינו תומכים במרד. אנחנו מחנכים אנשים על ירמיהו ועל מרטין לותר ועל גנדי. מה הם צריכים לחשוב כשהם מגיעים למצב שאומרים להם לשבור עצמות לאדם, לאחר שעצרו אותו, וזה כביכול בשם החוק?

אני לא תומכת בסרבנות כשיטה פוליטית, בניגוד לישעיהו ליבוביץ. זה לא ישיג דבר, כי יותר מדי אנשים במדינה רואים את הצבא כערך בפני עצמו, במקום לראות בו מכשיר להגנה על מדינת ערכים.

אני מכבדת כל אדם שמילא את חובתו למדינה ואומר שמבחינה מוסרית הוא לא יכול לצאת לשירות מילואים בשטחים ומוכן לשאת בעונש על כך. אני מכבדת אותו, מפני שחברה שכל הבסיס המוסרי שלה מושתת על המחשבה של היועץ המשפטי לממשלה ושל שר הביטחון היא חברה רדודה שתהפוך לחברה שבטית גזענית.

אם יבוא אלי חייל בשירות סדיר ויבקש את עצתי, אעשה הכל כדי להסביר לו שהוא מכניס את עצמו למצב קשה מאוד מאוד. יש לי ספק אם בחור צעיר כל-כך מסוגל להבין מה הוא לוקח על עצמו כשהוא מסרב לשרת בשטחים. אבל אם אהיה משוכנעת שהבין את מלוא המשמעות של המעשה הזה לגביו, ואהיה משוכנעת שהוא הולך לכלא בהכרח מלאה ובוגרת ושקולה, אראה בו נשמה גדולה. בעיני הוא בחור אמיץ מאוד. אני מעריכה את החלטתו, רואה בה צידוק, ואגן עליו מבחינה ציבורית. אראה ביצחק שמיר וביצחק רבין את האשמים בכך שהוא יושב בכלא.

(מתוך ראיון עם תום שגב,
'הארץ', 10.2.89)

עדי אופיר

מכתב לשר הביטחון

אל: מר יצחק רבין, שר הביטחון, הקריה, תל-אביב

א.נ.,

מחר, יום שני, 27 ביוני, אתייצב לשירות מילואים תקופתי ביחידתי, גדוד תותחנים באוגדה 252. המשימה המוטלת עלינו, לפי צו הקריאה שבידי, היא פעולת שיטור בשטחי הגדה המערבית, הכוללת "מגע עם אוכלוסיה מקומית". ברצוני להודיעך בזה כי לצערי הרב לא אוכל להסכים ליטול חלק במילוי המשימה הזאת, ובפעם הראשונה אחרי קרוב לעשרים שנות שירות סדיר ומילואים ביחידה קרבית, איאלץ לסרב פקודה.

החלטתי לסרב איננה פזיזה. זמן רב התלבטתי בה ואקיים אותה בלב כבד. אני מודע היטב למשמעות החמורה של סירוב לפקודה צבאית בכלל, ובצבא ההגנה לישראל בפרט. אני מכיר בנזק שסירוב כזה, אם יהפוך לתופעה נרחבת, עלול לגרום לחוסנו של צה"ל ולשלמותה של החברה הישראלית. ואף על פי כן אסרב. אסרב, כי אתה אדוני שר הביטחון, והממשלה שאתה מכהן בה, אינכם מותירים לי ברירה. הרשה לי להציג את נימוקי.

אתה קורא להשליט "חוק וסדר" בקרב אוכלוסיה מתקוממת, שפתחה לפני שבעה חודשים במרי נגד השלטון הישראלי. בפעם הראשונה מאז מלחמת ששת הימים התעצמה ההתנגדות הפלסטינית לכיבוש הישראלי, והפכה למאבק שיטתי המקיף את רוב הציבור הפלסטיני. העוינות הפלסטינית לצינונות היא רבת שנים, עמוקה ומסוכנת, וצריך להביאה בחשבון בכל משא ומתן עתידי. אבל זהו מאבק לחירות, שגם אם נשמעים בו עדיין צלילים הקוראים לחיסולה של ישראל, כל-כולו מכוון לשחרור משלטונה.

מול ההתנגדות העממית הפלסטינית מפעיל צה"ל, בהנהגתך, שורה של אמצעי דיכוי שעוד שנים רבות יעיקו על הזיכרון הלאומי היהודי. טושטשו הגבולות בין פעילות מונעת לענישה. אלפי בני-אדם נענשו ללא משפט, באורח שרירותי, וללא מנגנוני הבקרה המקובלים במשטר מתוקן. שוב ושוב מתבצעות פעולות של ענישה קולקטיבית, הגורמות עוול לבני-אדם חפים מפשע. שוב ושוב מופעל כוח מוגזם כנגד מתפרעים, ילדים נחנקים למוות ב"גז מדמיע", פעוטות מאבדים את עיניהם בקליעי גומי. זכויות האדם נרמסות בשגרת יומיום; התעללויות נפשעות, חמורות יותר או פחות, נעשות כל העת על-ידי המערכת השלטונית ובצילה, באזור הדמדומים שבין חוק לרשע, שיצר משטר הכיבוש מהעבר ההוא של הקו הירוק, ואשר מזה זמן רב הוא מתפשט אל העבר הזה.

צה"ל פועל בשטחים על-פי פקודות, שחלקן בלתי-חוקיות בעליל. בין הפלגות של המתנחלים, חיילים שסרחו, אלה היורים על-פי הוראות בלתי חוקיות לפתיחה באש, ואלה הכולאים ללא משפט עשרות בני-אדם מדי יום – נוצר רצף של עוול המתנהל כולו באחריותך, ותחת שרביט המנצחים שלך. היום אני נקרא

לקחת חלק פעיל בקונצרט זה של רוע, אשר מי שנקלע אליו עלול למצוא את עצמו מעורב בפשעי מלחמה. אני מסרב.

מכמה התבטאויות שלך בזמן האחרון עולה, שכמו עבור כמה גנרלים במשטרים דיקטטוריים החוסים בצילה של ארה"ב, גם עבורך הקפדה על זכויות האדם, ומגבלות מוסריות על שימוש בכוח, הם שמות קוד ללחץ אמריקאי אפשרי. עבורי, כמו עבור ישראלים רבים אחרים המסרבים, ואלה שעדיין לא, מדובר בדרישות יסוד של חיים בחברה דמוקרטית מתוקנת, ובקווי היסוד של קוד להתנהגותם של פרטים בתוכה. אתה תובע ממני היום להתנער מן הקוד הזה, להתעלם מדרישות היסוד האלה, בשם "הביטחון הלאומי" שעליו אתה מופקד, בשם שלטון החוק, שבהקשר הזה אתה מייצגו, ובשם חוסנה של הדמוקרטיה הישראלית. בסיטואציה הפוליטית הנוכחית, כל הצידוקים לתביעתך מופרכים.

אילו חתרה ממשלת ישראל בכנות לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני ולסיום מצב הכיבוש, אלמלא הכשילה ממשלה זו בשיטתיות כל יוזמת שלום, אלמלא התעלמה מאיתותים של התמתנות ונכונות לפשרה הנשמעים פה ושם בצד הפלסטיני – אפשר היה לטעון כי משטר הכיבוש, אפילו זה שאיבד כל צלם של "נאורות", הוא רע הכרחי. אילו יכולת לבוא בידיים נקיות ולטעון בשם ממשלה זו, כי פעולות הדיכוי בפרט, ומשטר הכיבוש בכלל, הם בבחינת מצב ביניים חולף, עד שיושג ההסדר, יכולת להצדיק את צו הקריאה שלי לצבא הכיבוש בנימוקים של בטחון ישראל. אבל ידיך, אדוני השר, אינן נקיות. הממשלה שאתה שותף לה ממשיכה קו של ממשלות קודמות, והיא פועלת בעקביות להנצחת הכיבוש, לא לביטולו. כקודמותיה, גם הממשלה הזאת לא מותירה לפלסטינים ברירה אלא להיאבק בדרכים לא פוליטיות, כדי להשיג את חירותם ולממש את זכותם לקיום לאומי. אין לך, אדוני שר הביטחון, זכות מוסרית לקרוא לי להשליט בהם חוק וסדר בטרם פתחת, וברצינות, בפני העם הפלסטיני ערוצים לגיטימיים של מאבק פוליטי. בתנאים הנוכחיים אינך קורא לי להגן על בטחון ישראל, אלא להשתתף בשעבוד המתמשך של עם אחר.

על כן, כשתבוא להצדיק את צו הקריאה שלי, גם לא תוכל לשאת ביושר את שמה של הדמוקרטיה. בחסות קליעי הגומי, רימוני הגז והתחמושת החיה, שאתה מבקש לתת בידי מחר, מנהלת הדמוקרטיה הישראלית את חייהם של מיליון וחצי פלסטינים. מי כמוך יודע שהיא מנהלת את חייהם ביד קשה, מתוך שלילה מתמשכת של זכויות אדם יסודיות, וכמובן, בלי להעניק להם שום שותפות בשלטון. בשנים שחלפו מאז היית ראש הממשלה ועד שקיבלת לידיך את תיק הביטחון, הפך ניהול זה של חיי עם אחר למצב של קבע, ומן הדמוקרטיה הישראלית נותרה רק איצטלת המשחק הפרלמנטרי בתחומי הקו הירוק. וגם האיצטלה הזאת דוהה ונפרמת לנגד עינינו, באחריותך המלאה, עם האימון המתקדם שאתה מעניק היום לצה"ל בטכניקות של כליאה המונית וענישה קולקטיבית, עם השב"כ הזה שמאחורי הקלעים, ועם האטימות המוסרית הזאת, האופפת-כל, שלפניהם.

המשך הכיבוש מסוכן היום לדמוקרטיה הישראלית פי כמה מן הסירוב שלי,

אנדרה דרזנין הכוח המשחית

כוח משחית. וכוח מוחלט משחית באופן מוחלט.
לורד אקטון

ב-9 בדצמבר 1987, היום שבו פרצה האינתיפאדה, נפל דבר בישראל. התקוממותו של העם הפלסטיני בשטחים והאמצעים הקיצוניים שנקטו שלטונות הביטחון לשם דיכוייה מציבים בפני ישראל שאלות פוליטיות קשות ומעוררים ויכוח ציבורי שוודאי עוד ילך ויחריף עם הזמן. אך דומה כי כל המחנות, פרט אולי למיעוט מטרופ בשוליים, מוטרדים, מי יותר ומי פחות, מן ההשפעה המצטברת – הנפשית, המוסרית, האזרחית – של פעילות השיטור הממושכת המוטלת על חיילי צה"ל. גם אנשים המצהירים על כך שאין להם בעיות מוסריות עם סבלו של העם האחר, מוכנים בדרך כלל להודות שהם חוששים מהשפעת הדברים המתרחשים שם על מה שקורה כאן.

מה קורה לחיילי צה"ל הנתבעים שוב ושוב לפזר בכוח הפגנות, לבצע מעצרים מינהליים, ובכלל לנהוג ב"יד קשה" שמגבולותיה אינן ברורות להם? ומה יקרה לאותם חיילים כאשר יפשוטו את מדיהם ויחזרו להיות אזרחים מן השורה במדינת ישראל?

הדברים שלהלן מנסים לבדוק את שתי השאלות הללו לא בדרך של ויכוח פוליטי או דיון מוסרי, אלא על-ידי ניסיון לתיאור הצד האנושי של הדברים, תוך הסתייעות במחקרים ובכלי ניתוח פסיכולוגיים.

איך זה יכול להיות?

בתקופה שבה נכתבות שורות אלה, כותרות העיתונים עוסקות כמעט מדי יום במשפטם של ארבעת חיילי "גבעתי" המואשמים בכך שהיכו ערבי – בביתו, וללא כל התנגדות אלימה מצידו – בצורה שגרמה בסופו של דבר למותו. לפני כמה חודשים סערה הארץ למראה סרט טלוויזיה שבו צולמו כמה חיילים המכים באכזריות נער ערבי ומתעללים בו בקור-רוח – לא בשעת מירדף, ואפילו לא בשעת "התלהטות יצרים", שלא לדבר על כך שלא נשקפה ממנו באותה עת כל סכנה.

בשני המקרים הללו – ובעוד עשרות ומאות מקרים שלא זכו לפירסום – המכים, המתעללים והמתאכזרים הם במקורם "ילדים טובים", וכל קרוביהם ומכיריהם נדהמים למראה ולמשמע הדברים שעוללו. איך זה יכול להיות – חזרת ונשאלת השאלה – איך זה יכול להיות שהחיילים שלנו יבצעו את המעשים הנוראים המיוחסים להם? ובאמת, מה קורה לנערים הצעירים והתמימים האלה כאשר ניתנים בידיהם רובים ואלות?

החוקר זימבארדו וחבריו מאוניברסיטת סטנפורד שבארצות-הברית בדקו בשנת 1972 כיצד התפקיד שאדם מקבל על עצמו משפיע על התנהגותו. הם

של חברי שכבר סירבו, ואלה שעדיין לא. בתקופה זאת של התעצמות תהליכי הדיכוי ושחיקת מנגנוני הבקרה והריסון של המשטר הדמוקרטי, הסירוב שלנו איננו רק עוזרות של "פינפוש" – הוא גם זה, ואני גאה על כך – אבל בעיקרו סירוב זה הוא צורה אחראית מאין כמוה, כמעט היחידה האפשרית היום, של שותפות בחברה הישראלית.

הסירוב שלנו הוא ניסיון לתקוע יתד במדרון החלקלק שבין דמוקרטיה למשטר אחר. הוא מסמן גבול במקום שבו נחקקים בזה אחר זה הקווים המבחינים בין חברה שחוקיה הם ביטוי להתעלות האדם לבין חברה שחוקיה הם ביטוי לשפל התדרדרותו. אנחנו רחוקים עדיין מתחתית המדרון, אבל אנחנו קרבים אליו במהירות. הסירוב שלי מוצדק היום, מר רבין, גם מפני שאתה וחברייך לממשלה אינכם משמשים עוד ערובה מספקת לכך שניעצר בטרם נגיע לשם.

מכל הטעמים הללו, גם הצורך להגן על שלטון החוק לא יוכל להצדיק את צו הקריאה שלי. כי היום, אתה, ומשטר הכיבוש שהינך בין קברניטיו, מסוכנים לשלטון החוק יותר מתנועה המונית של סרבנים, לו קמה כזאת. ואילו אני, מר רבין, שהסירוב שלי נגזר מן הערכים שהם תשתיתו של כל שלטון חוק נאור, מכיר בסמכותו של שלטון החוק, וביום שני, 27 ביוני 1988, אתייצב למשפט, מוכן לקבל על עצמי את הדין. זכותך, על-פי החוק אבל לא על-פי הצדק, להנחות את מפקדי לשפוט אותי למאסר בעוון סירוב פקודה. חובתך, על פי החוק והצדק כאחד, לבחון מחדש לאן אתה מוליך את הצבא, שאנשים כמוני הופכים בו לסרבנים; ואת המדינה, שאנשים כמוני משרתים אותה בסרבם לשרת בצבאה. בכבוד ובברכת שלום,

ד"ר עדי אופיר, ירושלים

רצח וכיבוש

בעקבות שפיכות הדמים בשטחים הכבושים הנעשית בידי צה"ל – בהוראת שליטיה המדיניים והצבאיים של מדינת ישראל – הפנו 25 יהודים טובים את "חייל צה"ל" אל הדיבר השישי מעשרת הדיברות: "לא תרצח" (הארץ, 7.5.82).

התמימים הם או מיתממים?

שמא אין הם יודעים שהרציחה היא תוצאה מחויבת המציאות ומחויבת ההיגיון מקיום שלטון כיבוש על עם אחר?

המשלים עם שלטון זה, ולו רק בהשלמה מתוך שתיקה, ויחד עם זה דורש להימנע מרציחה, פועל בהתאם לביטוי התלמודי: "פסיק רישיה ולא ימות".^{*} המתעבים את הכיבוש והדיכוי המביאים לידי רציחה חייבים לפנות אל חייל צה"ל: "סרב לשרת בשטחים הכבושים, שלא יעשוק מפקדיך מרצח".

ישעיהו ליבוביץ, ירושלים

(הארץ, 13.5.82)

^{*} "כרות ראשו אבל אל תהרגה".

ומה קרה ל"אסירים"?

חמישה מהם שוחררו מהניסוי כעבור יומיים עקב התפתחות דיכאון, התקפי זעם, חרדה ותופעות פסיכו־סומאטיות. אצל הנשארים אובחנו תופעות דומות, אם כי מתונות יותר. ככלל הפכו ה"אסירים" להיות כנועים ביותר, מעין רובוטים, ומחשבותיהם סבו אך ורק סביב קיומם כפרטים ועינותם כלפי ה"סוהרים".

זימבארדו מספר כי המצב הלך והחריף מיום ליום: דפוסי התנהגות רגילים חדלו לפעול, ערכים נורמאליים חדלו להיות רלבאנטיים, הדימוי העצמי של האנשים התערער לחלוטין, והצדדים המכוערים, השפלים והפאתולוגיים ביותר של טבע האדם צפו ועלו. לאחר שישה ימים הפך המצב ב"בית־הסוהר" לבלתי נסבל, וזימבארדו החליט להפסיק את הניסוי אף־על־פי שמלכתחילה הוא תוכנן לשבועיים ימים.

המחקר הוכיח את מה ששיער זימבארדו: קח אנשים נורמאליים, שים אותם בסיטואציה שבה מוטלים עליהם תפקידים המגדירים את יחסיהם ההדדיים כיחסי שולט־נשלט, ומהר מאוד תגלה כיצד מתפתחים בהם כניעות מחד גיסא וסאדיזם אכזרי מאידך גיסא – הכל בהתאם למעמדם ב"משחק". טענה זו מתקשרת לתיאוריה ותיקה של האסכולה הביהביוריסטית בפסיכולוגיה, הטוענת כי הגורם המכריע בקביעת התנהגות האדם היא הסביבה והסיטואציה שבהן הוא נמצא, וכי סביבות מסוימות מעודדות פעילויות מסוימות ומביאות להופעת התנהגויות גם ללא קיומה של נטייה מוקדמת אצל האדם להתנהגויות אלה. סביבה שבה מצפים ממך להפעיל כוח ובה אתה עומד מול התנגדות ועינות, כופה עליך התנהגות אלימה שסופה מי ישורנו, גם אם אף פעם לא היית אדם אלים "מטבעך".

שאלו: מה יקרה לאנשים שבמסגרת ניסוי פסיכולוגי יוצבו אלה מול אלה כ"סוהרים" מול "אסירים" ב"בית־סוהר מדומה" שיוקם לצורך הניסוי במעבדה הפסיכולוגית? האם ישמרו על דפוסי התנהגותם הקודמים והמוכרים? האם יחול בהם שינוי?

מתוך מאות גברים שנענו למודעת ההזמנה לניסוי שפורסמה בעיתונות, נבחרו 24 משתתפים שהוערכו כיציבים ביותר מבחינה נפשית וגופנית, כבוגרים ביותר מבחינת התפתחותם הרגשית והמוסרית ואשר לא היו מעורבים בעבר בפעילויות אנטי־חברתיות כלשהן. לדברי זימבארדו, המועמדים שנבחרו לא גילו שום נטיות סאדיסטיות או מאזוכיסטיות, וכהגדרתו היו אלה "סטודנטים נורמאליים ואינטליגנטיים בני המעמד הבינוני".

לאחר שהמועמדים חולקו באופן אקראי ל"סוהרים" ו"אסירים", הוסברו להם פרטי מהלך הניסוי המתוכנן. נאמר להם שה"אסירים" יחיו ב"בית־הסוהר המדומה" בתנאי הסגר ופיקוח תוך שמירה על מעט מאוד פרטיות, ושחלק מזכויות האזרח שלהם יושעו במהלך הניסוי. הם יקבלו אוכל, ביגוד וטיפול רפואי סבירים ולא יופעלו כלפיהם עינויים פיזיים כלשהם. ל"סוהרים" נאמר ש"תפקידם לשמור על מידה סבירה של סדר בבית־הסוהר שתאפשר לו לתפקד כראוי". זה הכל.

על־פי סידור שנקבע מראש, הופיעו בבוקר המיועד שוטרים בבתי ה"אסירים", עצרו אותם על־פי הנהלים המקובלים והעבירו אותם לידי "סוהר" המלווה באחד מעורכי הניסוי, אשר ליוו אותם אל "בית־הסוהר המדומה" שבאוניברסיטה. שם, כמיטב מסורת בתי־הסוהר, כל "אסיר" הופשט עירום, רוסס בתרסיס נגד טפילים, צולם ב"פוטו רצח", וניתן לו בגד אסיר – שהיה משונה למדי: מעין חלוק רחב שמספר זיהוי מוטבע על בטנו וגבו. לא ניתנו ל"אסיר" בגדים תחתונים. הוא קיבל סנדלי גומי, שרשרת קלה ומנעול נכרכו על אחד מקרסוליו, ולראשו נחבשה מעין גרב ניילון ששימשה ככובע. לביגוד המשונה הזה היה אפקט משפיל: הוא הדגיש את העובדה שה"אסיר" נתון תחת השגחה ופיקוח. הסוהרים לבשו מדים אחידים. איש מהמשתתפים לא הכיר את רעהו לפני תחילת הניסוי.

איך התנהגו הסוהרים במהלך הניסוי?

כולם הגיעו לעבודתם בזמן המדויק של חילוף המשמרות, ובמספר מקרים נשארו "לעבוד" מעבר לזמן בהתנדבות, ללא כל תלונה או בקשת פיצוי מיוחד. מבחינת יחסם לאסירים ניתן היה לזהות אצל הסוהרים שלושה דפוסים: כשליש מה"סוהרים" היו "סוהרים טובים" מנקודת מבטם של האסירים: הם עשו ל"אסירים" טובות קטנות והיו ידידותיים כלפיהם, פאסיביים ולא כפייתיים במיוחד; כשליש היו "נוקשים אבל הוגנים"; כשליש התנהגו כלפי ה"אסירים" בצורה סאדיסטית אקטיבית והיו יצירתיים מאוד בהמצאת שיטות לדיכוי ה"אסירים" ושבירת רוחם באורח אכזרי ומאיים.

מושג מפתח בדיונים אלו הוא התפקיד שהאדם מקבל על עצמו. התפקיד הוא מערכת של דרישות להתנהגות מסוימת. הפרט מקבל את התפקיד מגורמי סמכות במערכת החברתית, ואלה מספקים לו חיוקים לביצוע נאות של התפקיד (כסף, כבוד, מעמד חברתי, תחושה של שייכות לקבוצה). רבים המקרים שבהם התפקיד מבוצע בקבוצה, לצד חברים בעלי תפקיד זהה או משלים. במצבים קבוצתיים מתפתחת רוח צוות, ציפיות הדדיות לביצוע טוב, והלחץ החברתי דוחף לקונפורמיות. כאשר לתפקיד יש אופי כפייתי (סוהר, שוטר, חייל וכדומה), עצם המגע עם הקבוצה הנשלטת מחזק ומקצין את היצמדותו של בעל הכוח לתפקידו: מי שניצב מול עוינות ולא יפגין כוח ושררה – יושפל וייפגע.

מושג אחר המתקשר להתנהגות האדם במצבים אלה הוא המושג של ה־אינדיבידואציה (טשטוש העצמיות): תהליך שבו האדם מתפרק מן המאפיינים הייחודיים שלו כבן־אנוש אחראי, ומאבד את זהותו הייחודית כאדם הן בעיני עצמו והן בעיני זולתו. זהו תהליך המתרחש תדירות כשאדם פועל כפרט בלתי־מובחן בתוך קבוצה או המון. ידוע כי במצבים כאלה אנשים מגלים התנהגויות ש"לא היו מרשים לעצמם" אילו היו לבדם. אנשים המתנהגים באלימות רבה כשהם חלק מקבוצת תוקפים הדומים איש לרעהו, לא היו נוהגים באותה מידת אלימות לו היו פועלים לבדם. ככל שגוברת ה־אינדיבידואציה מתפוגגת תחושת האחריות האישית, ואנשים נוטים לראות בקבוצה ולא בעצמם את מקור מעשיהם – על אחת כמה וכמה כשהקבוצה הפועלת מקבלת גיבוי רצוף מגורם סמכות חברתי מוערך ומקובל, או שהיא מונהגת ישירות על־ידי גורם הסמכות הזה. בתהליך כזה, ממש "ניתן דרור" ליצרים ודחפים הרסניים, שבדרך כלל אדם מרסן אותם בתוכו, כתוצאה מן הנורמות החברתיות והתרבותיות שהפנים במהלך חינוכו.

כשהפעילות הקבוצתית מתמקדת באלימות כלפי אדם או קבוצה יריבה, נוסף אל חוויית ה־אינדיבידואציה של העצמי גם תהליך מקביל של ה־הומאניזציה של הזולת: אתה מתחיל לראות את הזולת כ"פחות אנושי" ממך, כמי שהכללים של "עשה" ו"אל תעשה" המווסתים את התנהגות בני־האדם זה כלפי זה אינם חלים לגביו. אם הזולת זר לך מבחינת לבוש, מנהגיו ושפתו, על אחת כמה וכמה אם הוא מופיע מולך כחלק מההמון שהפרטים האנושיים הבונים אותו הם בלתי־מובחנים זה מזה, קל להבין כיצד ה־אינדיבידואציה של היריב מקלה על ה־הומאניזציה שלו, או במלים אחרות, לא־מדעיות – מתירה את דמו.

הדיון במחקרו של זימבארדו עוזר להבין מה קורה לחיילי צה"ל בהתמודדותם היומיומית המתישה עם העם הפלסטיני המתקומם. אותם צעירים ישראלים לובשי מדים אינם צריכים להיות נבלים מטבעם או אלימים מתוך חינוכם על־מנת לנהוג בגסות, באלימות, באכזריות, בהיותם שם. עצם התפקיד המוטל עליהם, הלחצים המופעלים עליהם במצב זה, הסמכות הלאומית הנותנת להם גיבוי מלמעלה, ה־אינדיבידואציה של עצמם וה־הומאניזציה של הצעירים הפלסטינים העומדים מולם וזורקים עליהם אבנים – כל אלה מזרזים ביותר את התהליך שבו החיילים מתפרקים מן הקוד המוסרי המוכר ומן האחריות האישית

למעשיהם, ומגיעים לעשיית מעשים המעוררים תדהמה אצל כל קרוביהם ומכיריהם. מבחינה פסיכולוגית, התשובה ל"איך זה יכול להיות" היא אפוא "זה כמעט לא יכול להיות אחרת": זהו פשוט התהליך ה"נורמאלי" שעוברים אנשים במצבים כאלה.

האם האלימות נעצרת על הקו הירוק?

השאלה השנייה שנבחן כאן היא האם האלימות שמפעילים אנשים בשירות המדינה כלפי עם זר – אלימות ממושכת ומאסיבית – משפיעה על כמות האלימות בקרב בני העם מפעילי־האלימות עצמו, ומהו כיוון ההשפעה. במלים אחרות: האם אותם אנשים המתרגלים להפעיל אלימות על אויביהם כחיילים, מפעילים אחר־כך כאזרחים מידה רבה יותר או פחותה יותר של אלימות.

בעולמה של הפסיכולוגיה מוכרות שתי תפיסות תיאורטיות מנוגדות בשאלה זו. הראשונה, מבית־מדרשה של הפסיכואנאליזה, מכונה "השערת הקאתארזיס (פורקן רגשי)", והיא טוענת כך: בחייו הרגילים של האדם מצטברים בו דחפים תוקפניים ממקורות פנימיים וחיצוניים; פריקתם של דחפים אלה (או בניסוח אחר – סיפוקם) באמצעות מעשים שונים (והמיגוון הוא רב) מצמצמת את המטען התוקפני הפנימי, וממילא מפחיתה את ההסתברות להופעת התנהגות תוקפנית בעתיד הקרוב. במחשבה ראשונה, השערת הקאתארזיס נשמעת משכנעת, שכן היא מקבלת חיוק מן הניסיון האישי של כל אדם הן ביחס לדחפים תוקפניים והן ביחס לדחפים אחרים (מין, רעב, צמא וכיו"ב).

לעומת השערה זו עומדות טענות הפוכות שנוסחו במסגרת תורות הלמידה והפסיכולוגיה החברתית. אחת מהן מכונה "השערת הלגיטימציה", והיא טוענת בניסוח כללי כך: כשמדינה מפעילה אלימות כלפי ציבור "חיצוני" כלשהו, סוכני האלימות (כלומר האזרחים־הלוחמים) לומדים כי אלימות הינה דרך לגיטימית להשגת מטרות; הם לומדים את הטכניקות המגוונות והיעילות של השגת מטרות באמצעות כפייה אלימה, כלומר את "קיצורי הדרך" שהאלימות מאפשרת. ההתנסות הכפויה בהפעלת אלימות מביאה להתפוגגות מסוימת של העקבות הרגילות, ומה שבעבר חשבת ל"משהו שאתה לא יכול לעשות" מתגלה כמשהו שלמדת לעשותו בכשרון רב. האוכלוסיה שבעורף, הצופה באלימות באמצעות כלי התקשורת, נחשפת באורח מאסיבי למודלים חיים של התנהגות אלימה המבוצעת על־ידי מי שראויים למלוא ההערכה ומקבלים חיוקים לתוקפנותם ביחס ישר למידת הצלחתם בהשגת המטרה. האלימות נתפסת כמכשיר לגיטימי להשגת מטרה חיובית, והזדהות העם עם גיבוריו מקילה על הפנמת המודל החברתי האלים כמודל לגיטימי אצל האוכלוסיה הרחבה.

אם כן, על־פי השערת הקאתארזיס, יש לצפות שבעקבות הפגנת אלימות כנגד עם זר תצטמצם רמת האלימות בין בני העם הלוחם בתוך מדינתם פנימה. על פי השערת הלגיטימציה – יקרה בדיוק להיפך.

מחקר בינלאומי מקיף שנערך במהלך שנות השבעים מספק חומר עובדתי מרתק בשאלה זו. החוקרים, גרטנר וארצ'ר, אספו נתונים לגבי שיעור מקרי

סיני פתח הייתי סוהר / הייתי אסיר

זקיף. הייתי שבוע ימים זקיף במיכלאה של "מפירי סדר" פלסטיניים מהשטחים הנמצאת בתחומי הקו הירוק. מאות צעירים מגיל 15 ומעלה. עשרות אוהלים. גדרות תיל בין המיכלאות, בין המיכלאות לבינינו, השומרים, בין האוהלים שלנו לבין שאר העולם: תיל, תיל, תיל. ראיתי את "החוק והסדר" נשמרים כמו בהמתנה ממושכת של משחק מחנניים. הזקיפים משני צידי המגרש. הקבוצות בפנים אוגרות כוח. עוד מעט ייזרק הכדור לסיבוב הבא. הכלא הוא רק המנוחה בין הסיבובים. ואלה הפרטים —

להיות תקיף. עצירים הולכים בשורה מאוהל עורך־הדין חזרה אל המיכלאה. נעליים בלי שרוכים, אבל חיוכים על הפנים. אולי בגלל השיחה עם עורך־דינם, אולי בגלל הפרצוף הרציני מדי שלנו, הזקיפים, הנבוכים עם הרובים. אפסנאי שמן ניגש אליהם בצעקה: "תוציאו את הידיים מן הכיסים!" אני שואל: "יש הוראה כזו?" — "יש הוראה להיות תקיף!" ואז הוא רץ אחרי ושואל: "תגיד לי, לאיזה מפלגה אתה מצביע?" —

הצגה. בשבת אחת עשו העצירים הצגה. הם אילתרו מחזה על מאסרו של חשוד ברחבה שבין האוהלים. אמא וילד יושבים בבית. שלושה חיילים פורצים פנימה. אסיר־שחקן דופק על המיטה כאילו היא דלת. "החיילים" לובשים חולצות חקי. ה"אמא" צועקת. הסצינה הבאה: "חוקר שב"כ" נשען אחורנית על כיסא, רגליו פשוקות לרווחה. הוא חוקר את הילד, והילד רץ סביבו במין טרטור. המחזה הזה מוצג לעיני כל, כולל הזקיפים של צה"ל. אחד מהם מזעיק את הקצין האחראי. הקצין קורא לשאוויש (חניך תורן) אל השער. "מה הבעיה", מיתמם השאוויש, "אנחנו משחקים הצגה על ילד שובב, שאמא כועסת עליו ומזמינה את המשטרה, כי הוא לא מתנהג יפה". החלטת הקצין, נציג המועצה המקומית לביקורת מחזות: "שלא תעשו את זה יותר!" —

מילואימניקים. כשפוחת החום, מתגודדים המילואימניקים ליד לוח השמירות. בורסת היציאות פורחת. מקטרים. מחליפים שמועות על פרוטקציה. כיכר העיר של השומרים. עשרים מטר מן הגדר. שם רותחת האינתיפאדה —

פנאי. במיכלאה אין ספרים, פרט לקוראן, אין עיתונים, אין רדיו. יש לוחות שש־בש, יש שיעורי אנגלית בעל־פה, משחקי התעמלות (תחרות קפיצה על "חמורים") ושיעורי קרב מגע. כשיורד הלילה מתחילה השירה וריקודי הדבקה. לפעמים שומר קפדן מזהה 'בילאדי בילאדי' בין הקולות העולים. הוא קורא למפקד המיכלאה. מה שאסור, אסור —

מי זרק כאן אבן? רדואן הוא צעיר מגודל גוף, חוטם נשרי ושפם קטן. דובר עברית שוטפת. אומרים שהוא השתתף בהתנקשות בחייו של משתף פעולה. כאן

ההריגה ואירועי האלימות האחרים בתוך מדינות, וזאת לגבי 110 מדינות ו־44 ערים גדולות בעולם, לגבי כל אחת מהשנים 1970–1990. כידוע, במהלך שנים אלה השתתפו עשרות עמים במלחמות שונות. מלאכת האיסוף המדוקדקת ועיבוד המידע איפשרו לחוקרים לבדוק את השינויים בשיעורי ההריגה "הפנימית" בקרב עמים שהשתתפו במלחמות לאחר סיומן של מלחמות אלה. כלל המדינות שנבדקו חולקו לשתי קבוצות: כאלה שהשתתפו במלחמה (50 מקרים) וכאלה שלא השתתפו (30 מקרים). לגבי כל מדינה נערכה השוואה של שיעורי האלימות במשך חמש השנים שלפני המלחמה לשיעורי האלימות חמש שנים לאחר סיומה, וכך נבדקה השאלה האם היתה עלייה, יציבות, או שמא ירידה.

מימצאיו של המחקר העצום הזה הראו כי ברוב העמים הלוחמים חלה בעקבות המלחמה עלייה משמעותית בשיעור ההריגה "הפנימית", בעוד שברוב העמים שלא השתתפו באותן המלחמות חלה ירידה בסדר־גודל דומה בשיעורי ההריגה "הפנימית". כמה דוגמאות מן העבר הקרוב: באיטליה שלאחר מלחמת העולם השנייה עלה שיעור ההרג הפנימי ב־133 אחוזים, בארצות־הברית שלאחר וייטנאם היתה עליה של 42 אחוזים, בישראל שלאחר מלחמת ששת הימים — עלייה של 14 אחוזים, ובירדן שלאחר אותה מלחמה — עלייה של 35 אחוזים.

תוצאותיו של מחקר רחב־יריעה זה מחזקות בצורה משמעותית ביותר את השערת הלגיטימציה ביישומה לגבי התרחשויות בציבורים גדולים, בקנה מידה לאומי. משמעות הדבר היא כי מלחמות, כיבושים ודיכוי אוכלוסיות זרות אינם מביאים ל"שחרור החוצה" של האלימות בצורה המביאה ל"הגנה" על העם "משחרר האלימות" מפני התפרצות פנימית של אלימות בין פרטיו. בדרך כלל ההיפך הוא הנכון: האלימות דבקה בתוקפן — והוא נושא אותה עימו כמו בשורה שחורה ומאיימת אל תוך החברה שמטעמה יצא ללחום. לא, האלימות אינה נעצרת על הקו הירוק.

הוא השאווֹיש. מנהיג חייכן, רך־דיבור. בשעות הערב המוקדמות מִישהו השליך אבן אל מחוץ למיכלאה. שני טבחים כועסים טוענים שהיא ניפצה את שמשת מכוניתם. מפקד המיכלאה ניגש איתם אל השער. קוראים לרדואן. השאווֹיש עשה כמיטב יכולתו לשכנע שאִיאפשר לזרוק אבן מתוך המיכלאה החוצה. המפקד, פריק מזוקן, גבוה, שהילוכו מתגנדר, מראה לו שאפשר. דו־שיח של מחוות זריקה. המפקד מנסה להשליך אבן, רדואן לא מקבל את ההוכחה. מציעים לו לצאת ולראות במו עיניו. הוא יוצא, וניגש עם כל פמליית השומרים להתבונן בשמשת החלון המנופצת של המכונית. רדואן מעיף מבט, מרים ידיים ואומר: "אין לי מה להגיד". חוזר עם כל התהלוכה אל תוך המיכלאה ומבקש שייתנו לו עשרים דקות לארגן את העניינים. תוך דקות מתארגנים עשרות האסירים בתוך האוהלים לאסיפת חירום. יושבים ופניהם אל הרחבה כמו בשעת הספירה. השאווֹיש מוביל את האסיפה, ולידו חמישה מנהיגים צעירים. אחד מתולתל שיער, יפה־תואר מאוד. הודף בקור־רוח את הטענות מן האוהלים המרוחקים, כאילו אִיאפשר לזרוק אבן אל מחוץ לגדר ולפגוע. שוב ושוב הוא מרים אבנים קטנות מן הקרקע ומסמן את כיוון המעוף האפשרי שלהן באוויר. מסביר בלתי נלאה. רדואן אומר למפקד: "מי שזורק כאן אבן, הוא לא גבר. בחוץ, בבקשה, אבל לא כאן". המפקד מבקש למצוא את האשם עד הבוקר. ברור שלא יסגירו. בבוקר מתווכחים באוהל מפקדי הכלא איזה עונש לתת. מה אפשר? לצמצם סיגריות, לבטל ביקורים, לאיים. מִישהו אומר שבכלל הסימן על חלון המכונית הוא לא של אבן —

כדורגל. חם לנו נורא. מדברים על יציאות, שמירות, כדורגל. בלילה מסתכלים על כדורגל. בשבת יש גם כדורגל. לשרוף את הזמן, לקרוא עיתון בעיניים עצלות, לפתוח פחית צוננת מארגז השק"ם, לנסות אצל המפקד איזה פס לעיר הסמוכה. לפעמים יוצא לדבר על 'רומן רוסי'. הספרות העברית הנכתבת בזמן האחרון —

ביקורים. "כמו תרנגולות, פק, פק... מצחקקים המ"צ, מחקים בלעג את המיית הנשים המצטופפות ליד הסורגים והתינוקות הנתלים עליהן כמו אשכולות להציץ בפני ההורים והאחים במרחק שיבר, מאחורי הסורג האחר. אין מיפגש אינטימי של בן עם משפחתו. צועקים. עם המבקרים — מאחורי הסורגים. עם העצירים — מאחורי הסורגים האחרים. אין התייחדות, ישנן שורות מול שורות צועקות, פליל של צעקות המנסרות בכל רחבי המיכלאות, כי אִיאפשר לשוחח בשקט. לא ישמעו. ואז ילכו כל העשרים דקות היקרות של הביקור הזה לעזאזל, העשרים וכמה דקות ששמש רותחת של המתנה לפנייהן עשו אותן קודחות ממש, והשבועות הארוכים של ההמתנה בתורים לפני המינהל האזרחי וחודשי ההיעלמויות והנסיעה מכלא לכלא בעקבות הרשימות האבודות. בין המבקרים והאסירים נעים המילואימניקים ומ"צ. זה מתחיל במבוכה גדולה ונגמר בלאות וחוסר סבלנות אחרי כמה מחזורים. ישנם מילואימניקים שיוצאים מזה בהעברת תינוקות בין הגדרות לנישוק קצר, העברת סיגריות לבנות ומחרוזות שעשו האסירים ליקריהם, עד שהקצין המ"צ קורע את המסתופפים ליד הסורגים בצעקות

"יאללה, לגמור", ומה שנשאר זה נפנופי ידיים אחרונים, ושקיות הניילון שבהם דחוסים הלבנים והכפכפים, ושרבוטי המספרים של האסירים רשומים עליהם בטוש. "תראה איזה קניפלים", אומר מ"צ, ומתכוון להתרפקות הנואשת על הסורגים —

ביקור אחר. מבקרים את אחד מהשאווֹישים. מבוגר, נמוך, מוצק, עם זקן מכסיף, פנים כהות. אשה נאה, צעירה, וילד צוחק עם חולצה ירוקה. הם תלו באבא עיניים קורנות, וכשהיה צריך ללכת, אמא נופפה לשלום והילד הצוחק סימן וי, ואף אחד כמעט לא הבחין —

מטרנסספרים. בצד החיצוני של הגדר, לעיתים קרובות מטרנסספרים אותם. הו, הזיות הטרנסספר של הישראלי, במדי סדיר או במילואים! מה עושה הישראלי כשהוא רואה כל־כך הרבה ערבים בבת־אחת? הוא הוזה משאיות, רכבות, אפילו מטוסים, כן, הרקולסים גדולים. בסלון או בפינת רחוב, זה סתם נשמע רע. כאן, כשהם כבר מרוכזים על פיסת קרקע קטנה ומגודרת זה נשמע אפשרי מאוד —

יפי הנפש. "זה לא נורא. יחסית, הם מקבלים יחס טוב". "צריך להפריד בין עצם המצב שהוא בלתי נסבל, לבין מה שקורה כאן". "פעם בארבע שנים, אפשר לשים פתק. הצרה היא שהחברה כאן ישימו תמיד אותו הפתק". "אל תחפש לי כאן כל הזמן זוועות. יש גם דברים טובים" —

הזיות. בלילה, ממרומי המגדל, נדמה שהגדר היא סתם קו אפור מצויר על מפה, קו נטול גובה. שיעברו, שידברו, שישתו קפה עם השומרים. לנסוע לעיר הסמוכה. לשנות בירה צוננת בכיכר. לחלום שהמחנה התנדף באוויר. בדרך חזרה לנסות להתנגש באוטו ממול. לא להגיע.

הפגנת הזדהות עם כלואי "יש גבול", על ההר מול כלא 6

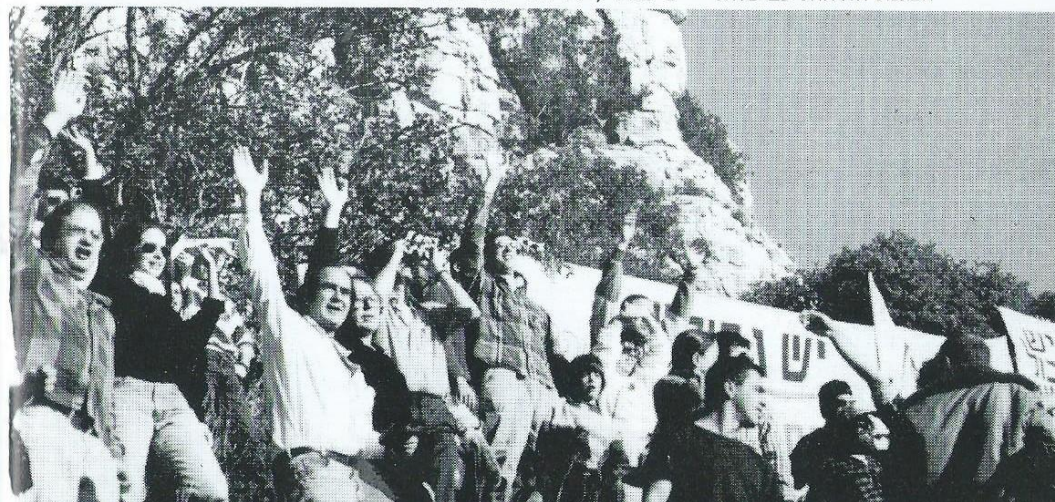
שהחילת היורדת בשביל מן המשרד אל אוהל הקשר תרטיב את שערה, תפזר אותו, תתפשט לאט ותהלך על הכביש המרכזי המפריד בין המיכלאות כמו מלאך ערום בשמי המחנה.

שהמתאבדים, הנוקמים, המשחררים, שנים-עשר הפדיונים המלוכלכים, ייצאו מן החורשה הסמוכה ומן השדות ומן הכביש הראשי, יקפצו מעל הגדרות, יחתכו, ישליכו את גופם, יאירו בפצצות, יפציצו את המגדלים, יתירו —

מערכון בקשר. האינתיפאדה עוברת דרך מכשירי הקשר. "אני מזהה שלושה מתאבדים בקלע, הם ממתנינים לכם" — "שימתינו" — "תעביר אלי את התחמושת (כדורי הגומי)" — "שלי כבר נגמר, מה חשבת, שאני לוקח אותם הביתה?" — "צפה בממזרים האלה ותנסה לתפוס" — "אני מייד בא. האם צפונית-מערבית למסגד?" כמו המרדפים האחרונים של הגנרל האמריקאי קסטר. מורדים אינדיאנים נמוכיקומה חומקים בין הגבעות של השפלה הקליפורנית. "קמ'אן, לְט'ס קְטָץ' דיס באסְטְרְדִי" —

יורים בהם. מחמוד הוא צעיר נעים-פנים. מזוקן, עיניים ירוקות-אפורות. הוא מבקש לראות רופא מהבוקר. אחר הצהרים מתקרב מילואימניק אל דלת המיכלאה, ואז סוף סוף מזעיקים את הרופא. החובש מטיל על המילואימניק להביא את החולה. המ"צ שבפתח מסרב לשחרר בלי ליווי חובש. החובש והמ"צ עומדים על הכביש המפריד בין המיכלאות וצועקים אחד על השני. מגיע המפקד ופוסק להוציא את האסיר אל הרופא. במרפאה הוא שוכב ומפשיל גופיה. צלקת ארוכה ולא-סימפטית מכסה את בטנו מלמעלה ועד למטה, ונפתחת לצדדים כמו צלב אדמדם. הרופא והחובש מסתכלים וליבם נמס. "ממה זה?" שואל החובש. מחמוד מצביע על הרובה שתלוי למילואימניק על הצוואר. ירו בו בשכם. הוא עמד בחלון הבית. כנראה נחשד בהטלת אבן. הרופא פונה אליו במעט הערבית שבפיו

הפגנת הזדהות עם כלואי "יש גבול", על ההר מול כלא 6

ומרגיעו. החובש נותן אופטלגין. לא, אין סכנה לגופו, רק הצלקת תישאר. המילואימניק מוביל אותו חזרה אל המיכלאה —

תופסים אותם. בטח שתופסים. מדי יום מגיע משלוח חדש של עשרים-שלושים. מעמידים אותם בשמש להמתין לרישום, להמתין להפקדת הציוד האישי וללקיחת הציוד למיכלאה. ממתנינים לכניסה למיכלאה. אינדיאנים בשמש. מישוהו ברדיו אומר שהאינתיפאדה נחלשת —

שטינקריים. שיחה בין שני קציני מילואים בעקבות אירוע של זריקת בקבוק תבערה.

"אז ירינו באוויר לכיוון הגג. ואז פרצנו פנימה."

"ולא כיסחתם להם את כל הבית?"

"לא, אני נגד פוגרומים."

"עוזב אותך, זה מה שהם מבינים."

"בסופו של דבר אתה תיפגע. יעשו ועדת חקירה ובלגנים."

"לא יעשו."

"יעשו. יש את החבר-כנסת הזה, דדי צוקר, ויש לו שטינקרים בכל מקום"

(מצביע בתנועת יד על אוהלי החיילים מסביב) —

מנגנים. מהצד הפנימי של הגדר יש חליל צד, חתיכת עץ חלולה שעשו בה נקבים. כשירד היום עולים משם צלילי החליל, כאילו רועה בשדה. אצלנו, באוהל, מישוהו מוציא מפוחית ומנגן. החום נרגע לאט לאט. כשעוצמים את העיניים, אפשר לדמיין מחנה קיט בינלאומי לחוף הים. אפילו צחוקים מגיעים משם —

תקיעה. אחרי שבוע הועברתי משם, וכבר עסקתי בבדיקת תעודות זהות מבעלי פרצוף ערבי על הקו הירוק. ואז הודיע לי המפקד שלי שלא די בכך. "עכשיו אתה תיכנס פנימה ותסייר בג'נין, כמו כולם."

ניסיתי לשכנע את עצמי לא להיתקע במחסום הקו הירוק. "מה יש", אמרתי לעצמי, "זקיף כבר היית, לבדוק תעודות כבר בדקת, מה'כפת לך לפוצץ בית, לירות על משליך אבנים, או סתם להשליך גאז על מפגינים?" אבל זה לא הלך. זה פשוט לא הלך. וכך מצאתי את עצמי באוהל של המג"ד.

היה חם מאוד. ורק מאוורר קטן ייבש את זיעתו של המפקד. שנינו היינו תקועים מאוד באותם רגעים.

אחרי רגעים ארוכים הוא הרים את ראשו מעל דף השיפוט ופסק: "עשרים ושמונה ימי מאסר, מתוכם — וכאן הוא השתהה — עשרה בפועל ושמונה-עשר על תנאי."

ככה הפכתי לאסיר בכלא ארבע —

מה הם אומרים על "יש גבול"?

א. ב. יהושע

[...] בזמן האחרון נחלש אצלי הרצון לקחת חלק באחריות לעשייה, להשפיע על המרכז על-ידי שותפות בנשיאה בנטל.

זה מלווה בתחושה של כעס?

כן. וזה מגיע אצלי עד מחשבות נוקבות בנוגע לשירות בשטחים. אני לא חתמתי על עצומת "השנה ה-21", אבל אני חושב שהנושא הזה צריך להיות מלווה במהירות על-ידי השמאל.

מה תהיה עמדתך במסגרתו של הכירור הזה?

אנחנו צריכים להשתמש בסירוב לשרת כמו באקדח, כמו באקדח משומן ומבריק הנעוץ, הפגנתית, בחגורתנו.

אתה יכול להסביר את המטאפורה הזאת...

זה אומר שאם אחרי הבחירות לא יתקיימו תנאים מסוימים, יש לשקול אפשרות שהשמאל הפרלמנטרי יקרא לאנשיו ולתומכיו לא לשרת בשטחים.

מהם אותם תנאים אשר צריך שיתקיימו כדי שתצא קריאה כזאת?

את זה צריך יהיה ללבן.

המשך הסטאטוס-קוו יצדיק את שליפת האקדח?

כן, כאשר ברור לגמרי שישנה הצעה ברורה מצד הפלסטינים לקיים משא ומתן. אם לא הולכים איתם לשולחן הדיונים, האלטרנטיבה הנסבלת בעיני היא סיפוח השטחים ומתן זכויות אזרח לכל תושביהם.

ואתה מעדיף את הפתרון המטורף הזה על פני המשך הסטאטוס-קוו?

אני אתנגד לסיפוח, אבל זה עדיף בעיני על מצב שבו אני נאלץ לתת את ידי לדיכוי של עוד שלושים-ארבעים שנה בגלל כללי המשחק של דמוקרטיה מסולפת. מי יכול היה להאמין שנתרגל למצב שבו ייהרגו שלושה אנשים בכל יום ושרבע מיליון איש יהיו בעוצר? הרי מחר יהיו כאן מחנות ריכוז ואולי יחליט אותו רוב דמוקרטי לשלול את אזרחותם של ערביי הגליל. אז מה, אני אצטרך לקבל עלי את הדין בשם הדמוקרטיה?

כאשר אמרת "ברור לגמרי שישנה הצעה ברורה מצד הפלסטינים לקיים משא ומתן", האם התכוונת לכך שאמנם ישנה הצעה כזאת?

יש עכשיו עם מי לדבר. אם מדינת ישראל היתה מציעה היום לאש"ף מדינה פלסטינית מפורזת בגדה, אני בטוח שהם היו מוכנים לקבל את זה. אבל כל עוד לא הציעה ישראל הצעה כזאת וכל עוד לא נשללה ההצעה על-ידי הצד השני, מוטלת חובת ההוכחה עלינו. אם ישראל תציע ואש"ף ישלול, אז אני אסתום את הפה.

(מתוך ראיון עם ירון לונדון,

'פוליטיקה' 22, ערב ראש השנה תשמ"ט,

לפני הבחירות של נובמבר 1988)

עיצוב העטיפה: יוסי טרפיקנט

יש גבול

ת.ד. 6953 ירושלים 91068, טל. 02-436071
ת.ד. 4172 תל-אביב 61041, טל. 03-5131472